

تبیین جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی استان هرمزگان

محمد آشینه^۱، سروش فتحی^۲، طهمورث شیری^۳، هدایت الله نیکخواه^۴

چکیده

باتوجه به اهمیت سرمایه اجتماعی طی دهه‌های اخیر و نقش تأثیرگذار آن بر توسعه اقتصادی، هدف این تحقیق تبیین جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی استان هرمزگان می‌باشد. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل ۱۳ شهرستان استان هرمزگان می‌باشد که حجم نمونه بصورت تمام شماری شهرستان‌ها می‌باشد. روش جمع‌آوری داده‌ها از طریق تحلیل ثانویه و استفاده از داده‌های موجود در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان هرمزگان بوده است. برای بررسی داده‌های توسعه اقتصادی از سالنامه‌های آماری و برای سنجش میزان سرمایه اجتماعی و شاخص‌های آن از داده‌های آمایش سرزمین استان هرمزگان استفاده گردیده است و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام پذیرفته است. برای سنجش توسعه اقتصادی از چهار شاخص نرخ اشتغال، بیکاری، مشارکت اقتصادی و بار تکفل استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که بیشترین میزان توسعه یافتگی اقتصادی را بندرلنگه و کمترین میزان توسعه یافتگی مربوط به ابوموسی و میناب می‌باشد. علاوه بر آن، با استناد به آمارهای استنباطی می‌توان گفت بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی رابطه معکوس وجود دارد؛ که این رابطه معکوس ناشی از پیوندهای قوی در بین شهرستان‌های مورد مطالعه می‌باشد؛ و براساس نظریه پیوندهای ضعیف، پیوندهای درون‌گروهی منجر به عدم توسعه یافتگی می‌شود.

واژگان کلیدی: توسعه اقتصادی، سرمایه اجتماعی خرد، سرمایه اجتماعی میانی، سرمایه اجتماعی کلان، هرمزگان.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۲

^۱ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (Email: m.ashineh48@yahoo.com)

^۲ دانشیار جامعه‌شناسی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) (Email: fathi.soroush@wtiau.ac.ir)

^۳ دانشیار جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (Email: shiri.tahmures@gmail.com)

^۴ استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس، ایران (Email: hnik2000@yahoo.com)

مقدمه

بشر در اعصار تاریخ و از زمانی که زندگی جمعی را برای ادامه حیات خود برگزید، به صورت تلویحی و ناخودآگاه از سرمایه اجتماعی در پیشبرد اهدافش بهره برده است. سرمایه اجتماعی یکی از سرمایه‌های مهم هر جامعه‌ای است که از مؤلفه‌های اساسی و مؤثر در توسعه و ثبات آن کشور محسوب می‌شود؛ سرمایه‌ای که زیر بنای توسعه فرهنگی، اقتصادی و سیاسی یک کشور است. اهمیت این سرمایه، به میزانی است که از آن به عنوان ثروت نامرئی یک کشور یاد می‌کنند و از رهگذر این سرمایه حیاتی است که انسجام، اعتماد متقابل و حسن اطمینان و همبستگی در جامعه فراهم می‌شود و هرگونه کاهش در آن، منجر به کاهش مشارکت‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شهروندان می‌شود و همچنین رشد آسیب‌ها و جرایم اجتماعی، بی‌اعتمادی، یأس و ناامیدی و احساس محرومیت نسبی و بسیاری از ناهنجاری‌ها نتیجه تقلیل سرمایه اجتماعی است (مهرگان و دلیری، ۱۳۹۴: ۱۱۸). در سال‌های اخیر با توجه به اینکه در مراکز علمی-پژوهشی، تحقیقات بسیاری در حیطه تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی انجام شده است؛ در ایران نیز علاوه بر پژوهش‌های گسترده در این باره، طبق ماده ۹۸ قانون چهارم توسعه، به منظور ارتقای سرمایه اجتماعی، ارتقای رضایت‌مندی عمومی دولت مکلف شده است ضمن سنجش سرمایه اجتماعی و ارائه گزارش‌های سالانه، سازوکارهایی را در راستای بهبود و افزایش سرمایه اجتماعی به اجرا درآورد (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۴). نکته حائز اهمیت در تحقیقات سرمایه اجتماعی این است که این مفهوم به شدت به عواملی همچون سیاست‌گذاری‌های اقتصادی، نوع حکومت، شرایط فرهنگی و... وابستگی دارد؛ بدین گونه که این شرایط می‌تواند کارکرد سرمایه اجتماعی را تحت الشعاع قرار دهد و گاه نتیجه معکوس و منفی به دنبال داشته باشد. طرفداران نظریه سرمایه اجتماعی معتقدند که سرمایه اجتماعی برای سلامت اقتصادی جوامع حیاتی است (انگیز و همکاران، ۲۰۱۶: ۳۹). این واژه به تازگی وارد حوزه اقتصاد شده است و صاحب‌نظرانی همچون رابرت پوتنام^۱، جیمز کلنن^۲، پیر بوردیو^۳، فرانسس فوکویاما^۴ به بررسی این روابط پرداخته‌اند (صادق‌پور، ۱۳۹۲: ۳). همچنین چوپرا^۵ (۲۰۰۱) معتقد است سرمایه اجتماعی یک بعد تازه را به گفتمان توسعه اضافه کرده است و مدنظر قراردادن تراکم نهادهای رسمی و غیررسمی به عنوان سرمایه اجتماعی برای تحقق توسعه، پیوند بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی را رسمیت بخشیده است (چوپرا، ۲۰۰۱). توسعه اقتصادی عبارت است از رشد همراه با افزایش ظرفیت‌های تولیدی اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. عوامل متعددی بر توسعه اقتصادی تأثیر می‌گذارد و در پیشرفت و ممانعت از توسعه یافتگی نقش دارد؛ از جمله عواملی که می‌تواند در روند توسعه اقتصادی جوامع تأثیرگذار باشد، میزان بهره‌مندی آن جامعه از سرمایه اجتماعی است (عبداللهی ارپناهی، ۱۳۹۶: ۳۵).

امروزه اهمیت مفهوم سرمایه اجتماعی در بطن اقتصاد قرار گرفته است و جوامع برای پیشرفت و بعضاً جلوگیری از انحطاط، ناگزیر به شناخت چارچوب سرمایه اجتماعی و اثراتش در جامعه و استفاده از آن به عنوان راهکاری برای خروج از انحطاط و رکود هستند. در این میان یکی از مهم‌ترین اثرات و برهم‌کنش‌های حاصل از سرمایه اجتماعی، ارتباطی است که میان آن و شاخص‌های توسعه اقتصادی وجود دارد (مهرگان و دلیری، ۱۳۹۴: ۱۲۴). سرمایه اجتماعی را به عنوان زیربنای توسعه هر جامعه در نظر می‌گیرند. اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی در یک جامعه، تا حدی است که می‌توان آن را در شکوفایی اقتصاد تمام جوامع توسعه یافته به طور آشکاری مشاهده کرد (خاوری، ۱۳۹۰: ۲۷۹).

سرمایه اجتماعی به عنوان حلقه گم‌شده توسعه اقتصادی می‌تواند به‌عنوان راهکاری برای افزایش ثروت و رفاه جامعه، رفع فقر و ایجاد اشتغال مورد استفاده قرار گیرد. توجه به ابعاد سرمایه اجتماعی مانند اعتماد، مشارکت، انسجام، مسئولیت‌پذیری و سایر مولفه‌های

¹ Robert Putnam

² James Coleman

³ Pierre Bourdieu

⁴ Francis Fukuyama

⁵ Chopra

سرمایه اجتماعی و اهمیت دادن به آنها می‌تواند در رابطه با افزایش سرمایه‌گذاری، افزایش درآمد خانوار، رفاه، رفع نابرابری‌های اجتماعی، اشتغال و در نتیجه بهبود شرایط اقتصادی را به دنبال داشته باشد (حیدری‌ساربان، ۱۳۹۷: ۱۴۱).

توسعه اقتصادی به‌عنوان یکی از دلمشغولی‌ها برای تمام استان‌های کشور تبدیل شده است؛ ولیکن استان هرمزگان جزء معدود استان‌های کشور است که برای اقتصاد سیاسی کشور موقعیتی فوق‌استراتژیک دارد. وجود تنگه هرمز که بیش از نیمی از محموله‌های نفتی جهان از آن عبور می‌کنند، بیش از ۸۰ درصد صادرات کشور و نزدیک به ۵۸ درصد از واردات کشور از بنادر استان هرمزگان انجام می‌شود و اینکه به گفته رئیس سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور و معاون رئیس جمهور (۱۳۹۵/۱۰/۴) استان هرمزگان جزو معدود استان‌های کشور است که درآمد سازی کافی دارند و باید از درآمد آنها برای کمک به مابقی استان‌های کشور که درآمد کافی ندارند استفاده کرد، همچنین زیربناها و زیرساخت‌های بزرگ و کوچک مانند بنادر بزرگ شهید رجایی و شهید باهنر با عملکرد فراملی، وجود بنادر چندمنظوره و بنادر نفتی، استقرار مناطق آزاد تجاری و صنعتی قشم و کیش، صنایع معدنی فلزی خلیج فارس، شهرک‌ها و نواحی صنعتی، دسترسی به چهارنوع شبکه ترابری زمینی، دریایی، ریلی و هوایی، وجود ذخایر آبریزان و استقرار صنایع بزرگ مانند کشتی سازی، فولاد، آلومینیوم، سیمان، پالایشگاه‌های بزرگ نفت و گاز و... موارد معدودی هستند که چرایی اهمیت بسیار زیاد استان هرمزگان در اقتصاد و سیاست کشور را نشان می‌دهند.

علی‌رغم پتانسیل‌های زیاد استان، بالا بودن سطح توسعه نیافتگی یعنی نرخ بالای بیکاری، فقدان امکانات زیربنایی، شکاف‌های عمیق طبقاتی، افزایش فقر، سطح پایین تکنولوژی، فقدان یک سیستم آمار و اطلاعات قوی و... نشان دهنده تنگنای فراوانی از یک جامعه، به‌ویژه هرمزگان است که امید می‌رود با مطالعات بیشتر بطور عمیق بررسی گردند (دادورخانی و مردانی، ۱۳۸۷: ۷۸). با توجه به اینکه از نظر محقق تعیین نوع ارتباط توسعه اقتصادی در استان با سرمایه اجتماعی کار جدیدی است لذا اهمیت و ضرورت انجام این تحقیق را به مراتب بیشتر و جدی تر نمایان می‌سازد. بنابراین هدف اصلی تعیین نقش سرمایه اجتماعی در درجه توسعه یافتگی نسبی اقتصادی شهرستان‌های مختلف استان هرمزگان می‌باشد؛ همچنین از دیگر اهداف پژوهش حاضر می‌توان به " چگونگی وضعیت سرمایه اجتماعی و شاخص‌های آن در سطح شهرستان‌های استان، وضعیت توسعه یافتگی اقتصادی در بین شهرستان‌ها، رابطه شاخص‌های سرمایه اجتماعی با میزان توسعه یافتگی اقتصادی در سطح استان " اشاره کرد.

پیشینه تحقیق

پیشینه داخلی

- علمی و قربانی (۱۳۹۵)، در تحقیقی با عنوان تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی برای کشورهای منتخب خاورمیانه و شمال آفریقا و با استفاده از روش داده‌های تابلویی برای دوره زمانی ۱۹۹۶ تا ۲۰۱۲ انجام داده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی دارد. بنابراین دولت‌ها باید برای دستیابی به رشد اقتصادی، به شرایط اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی مطلوب برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی توجه نمایند.
- سوری (۱۳۹۳)، در مقاله خود با استفاده از آزمون علیت بین رشد اقتصادی و سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد که در کوتاه مدت رشد اقتصادی عاملی برای ارتقا و بهبود سرمایه اجتماعی است. نتایج حاصل از تخمین توابع تولید و معادلات رشد نیز همگی نشان از اهمیت سرمایه اجتماعی دارند. ضریب سرمایه اجتماعی در تابع تولید و در معادله رشد همواره مثبت است که نشان دهنده اهمیت فضای فعالیت اقتصادی و روابط بین افراد در کنار سایر عوامل تولید دارد.
- تقی‌زاده و علمی (۱۳۹۲)، در مطالعه خود تحت عنوان سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی ایران طی دوره ۱۳۵۰-۱۳۸۷، با استفاده از الگوی خود رگرسیون با وقفه توزیعی، در چارچوب مدل‌های رشد درون‌زا، اثر سرمایه اجتماعی به همراه سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی و صادرات و واردات را بر رشد اقتصادی بررسی نموده‌اند. آنان از شاخص تعداد چک‌های پر مخاطره (بلا محل) برای فقدان سرمایه اجتماعی استفاده نموده‌اند. نتایج حاصل از این مطالعه نشان می‌دهد، در بلند

مدت ارتباط معکوس و معناداری میان کاهش سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی وجود دارد و هم چنین در بلند مدت نقش سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی نسبت به سرمایه انسانی پررنگ تر می باشد.

■ حیدری پور و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی به بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی در سطح تحلیل بین کشوری پرداختند. سرمایه اجتماعی مجموعه ای از عناصر فردی و گروهی، رسمی و غیر رسمی که با خلق مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی باعث تأثیرات مثبت و فزاینده ای بر توسعه می شوند. آنها از داده های ۱۶۴ کشور در زمینه شاخص های درصد زنان شاغل در در سطوح وزارتخانه ای و درصد کرسی های اشغال شده توسط زنان در مجلس بعنوان شاخص های سرمایه اجتماعی و داده های سرانه تولید ناخالص داخلی بعنوان شاخص های توسعه اقتصادی و با بهره گیری از تحلیل همبستگی پیرسون به بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی پرداختند. یافته های آنها نشان می دهد که تنها در کشورهای با توسعه انسانی بالا رابطه معنی دار و مثبتی بین شاخص های توسعه اقتصادی و سرمایه اجتماعی وجود دارد.

■ قاسمی و همکاران (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی در پی این استدلال بودند که سرمایه اجتماعی ضمن اینکه تأثیر مثبتی بر توسعه دارد اما گاهی اوقات ممکن است برای توسعه مفید و مناسب نباشد. روش تحقیق مقاله کتابخانه ای بوده و تحقیقات مختلفی که در زمینه ارتباط میان سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی وجود دارد بررسی شده است. یافته های تحقیق نشان داده است که سرمایه اجتماعی درون گروهی که بر اعتماد محدود و خاص تأکید دارد، موجب اختلال سازمانی و فرقه گرایی می شود و نتیجه آن عدم توسعه است. در مقابل سرمایه اجتماعی برون گروهی با گسترش اعتماد تعمیم یافته، شکل گیری شبکه های روابط اجتماعی و مشارکت افراد در انجمن های داوطلبانه به فرایند توسعه اقتصادی کمک می کند.

■ از بین مطالعات داخلی مرتبط همچنین می توان به کارهای تشکر و معینی (۱۳۸۶) درباره سرمایه اجتماعی و توسعه، سوری (۱۳۸۴) با عنوان "سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی"، سلیمانی (۱۳۸۷) در خصوص نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی، عسگری و توحیدی نیا (۱۳۸۶) در زمینه تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی، توسلی و بی نیاز (۱۳۸۱) با عنوان "رویکردی به ارزیابی سرمایه اجتماعی در اقتصاد ایران"، علمی و همکاران (۱۳۸۴) سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد و منظور و یادی پور (۱۳۸۷) در خصوص سرمایه اجتماعی عامل توسعه اجتماعی و اقتصادی اشاره کرد.

پیشینه خارجی

● دلیچ و همکاران^۱ (۲۰۱۷) در تحقیقی با هدف شناسایی و تحلیل وضعیت در زمینه گروه ها و شبکه ها، اعتماد و انسجام، کنش جمعی و هم کاری، همبستگی اجتماعی و توانمندسازی و اقدام سیاسی، به عنوان ابعاد کلیدی سرمایه اجتماعی و اهمیت آن در توسعه اجتماعی - اقتصادی که در شهر بوسنی و هرزگوین و با روش تحلیل ثانویه انجام دادند؛ دریافتند که وضعیت نسبتاً رضایت بخش در حوزه ابعاد مشاهده شده سرمایه اجتماعی در بوسنی و هرزگوین وجود دارد، که بر توسعه اقتصادی اثر گذار می باشد. بنابراین سازندگان سیاست های اقتصادی - اجتماعی باید تلاش بیشتری در زمینه توسعه سرمایه اجتماعی داشته باشند؛ که پتانسیل قابل توجهی در زمینه تحریکات توسعه اجتماعی - اقتصادی دارد.

● در پژوهشی که هیومن و همکاران^۲ (۲۰۱۶) تحت عنوان نقش سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی در شهرستان های ایالات متحده انجام دادند، به این نتیجه دست یافتند که سرمایه برون گروهی تأثیر مثبتی بر افزایش درآمد سرانه و کاهش نابرابری دارد؛ ولیکن پیوندهای درون گروهی از نظر تأثیر بر توسعه اقتصادی، خنثی هستند. همچنین نتایج نشان داد گروه های مذهبی

¹ Delic et al

² Hoyman et al

به عنوان یکی از شاخص‌های سرمایه اجتماعی بر درآمدسرانه و نابرابری تأثیر دارند؛ بدین معنا که تراکم کلی جمعیت مذهبی نشان دهنده رابطه منفی با درآمد سرانه در تمام مدل‌ها و زمینه‌های جغرافیایی است.

- به زعم روسلان^۱ (۲۰۱۰)، سرمایه اجتماعی نقش بازار را در تخصیص منابع و فعالیت‌های توزیعی تکمیل می‌کند و می‌تواند به طور معنی‌داری بهره‌وری کل عوامل تولیدی را افزایش دهد. به خاطر این که کمیت و کیفیت سرمایه اجتماعی توانایی مدیریتی را هم در بخش دولتی و هم در بخش خصوصی تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این ارتباط، پارس^۲ (۲۰۱۰) را عقیده بر این است که جوامعی با ذخیره غنی شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌های مدنی برای مقابله با فقر و دیگر آسیب‌ها از موقعیت بهتر و برتری برخوردار است.
- بارتولینی و همکاران^۳ (۲۰۰۷) به تبیین مدل رشد درونزا برای اقتصاد آمریکا، با تأکید بر سرمایه اجتماعی می‌پردازند. این مدل نشان می‌دهد در حالی که سرمایه اجتماعی به میزان اندکی در جامعه وجود داشته باشد اقتصاد رشد خواهد کرد، اما میزان رشد آن بسیار تدریجی و اندک است. اما زمانی که سرمایه اجتماعی در جامعه به سطح بالایی برسد، اقتصاد به صورت تصاعدی رشد خواهد کرد.
- ساباتینی^۴ (۲۰۰۷) با انجام تحقیقات مختلف این ادعای پاتنام مبنی بر تأثیر مثبت سرمایه اجتماعی بر فرایند توسعه اقتصادی را بررسی کرده و بر این باور است که کیفیت توسعه به طور معنی‌دار و مثبتی با سرمایه اجتماعی همبستگی دارد و می‌گوید فراوانی سرمایه اجتماعی به زور قابل ملاحظه‌ای باعث کاهش هزینه‌های دادوستد و افزایش کارایی و کارآوری از طریق ارتقاء سطح اعتماد و همکاری هماهنگی در هر سطح می‌شود. در مقابل، فقدان سرمایه اجتماعی باعث ایجاد تعارضات و عدم کارایی می‌شود.
- رابرت پاتنام در تحقیقی بیست ساله (۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰) در ایتالیا بین مناطق پیشرفته شمالی و عقب مانده جنوبی علت این تفاوت را در شاخص‌هایی همچون مشارکت مدنی، همبستگی، اعتماد و همکاری می‌داند و نتیجه می‌گیرد که سرمایه اجتماعی می‌تواند اختلاف مناطق را از نظر توسعه اقتصادی توضیح داده و تبیین کند (پاتنام ۱۳۸۰). "ولکاک و نارایان پژوهش در سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی را در چهار دیدگاه اجتماع گرا، شبکه‌ای، نهادی و هم‌افزایی مقوله‌بندی نموده‌اند" (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۵۲۵).

مبانی نظری پژوهش

سرمایه اجتماعی

هر کدام از محققانی که درباره مفهوم سرمایه اجتماعی بحث نموده‌اند تعریف خاصی از آن ارائه داده‌اند. از نظر کلمن سرمایه اجتماعی عبارت است از معیارها، شبکه‌های اجتماعی، و روابط بین بزرگسالان و کودکان که برای رشد بچه‌ها ارزشمندند (فیلد، ۲۰۰۶: ۳۸-۳۷). به اعتقاد پاتنام سرمایه اجتماعی وجوه گوناگون سازمان اجتماعی نظیر اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌باشد که می‌تواند با تسهیل اقدامات هماهنگ کارایی جامعه را بهبود بخشد (پاتنام، ۲۰۰۱: ۲۸۵). بورديو نیز معتقد است که سرمایه اجتماعی، جمع منابع واقعی یا بالقوه‌ای است که حاصل شبکه‌ی بادوام روابط کمابیش نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل یا به بیان دیگر عضویت در یک گروه است. شبکه که هر یک از اعضای خود را از پشتیبانی سرمایه اجتماعی برخوردار می‌کند و آنان را مستحق "اعتبار" می‌سازد (فیلد، ۲۰۰۶: ۱۴۷). از سوی دیگر فوکویاما معتقد است که سرمایه اجتماعی، شکل و نمونه ملموسی از یک هنجار غیررسمی است که باعث ترویج همکاری بین دو یا چند فرد می‌شود (فوکویاما، ۲۰۰۵: ۱۷۰).

1 Ruslan

2 Paras

3 Bartolini et al

4 Sabatini

توسعه اقتصادی

«توسعه اقتصادی» عبارت است از رشد همراه با افزایش ظرفیت های تولیدی اعم از ظرفیت های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل خواهد شد اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز متحول خواهند شد، نگرش ها تغییر خواهد کرد، توان بهره برداری از منابع موجود به صورت مستمر و پویا افزایش یافته، و هر روز نوآوری جدیدی انجام خواهد شد. به علاوه می توان گفت ترکیب تولید و سهم نسبی نهاد ها نیز در فرآیند تولید تغییر می کند (از کیا، ۱۳۷۹: ۳۵).

سرمایه اجتماعی به معنای منفعت اقتصادی جامعه است؛ که به عنوان مرکز همکاری، مشارکت، اعتماد متقابل و کمک متقابل در مسیر روابط اقتصادی بین افراد شکل می گیرد (هیومن و همکاران؛ ۲۰۱۶: ۳۴۴). سرمایه اجتماعی اغلب به عنوان توانایی ساختارهای اجتماعی و نگرش ها تلقی می شود که از آن ها برای افزایش اثربخشی اقدام جمعی حمایت می کند. سرمایه اجتماعی بافت هم بسته است که به مردم کمک می کند تا از منابع موجود برای ایجاد منافع متقابل استفاده کنند. بنابراین وجود سرمایه اجتماعی پیش نیاز رشد و توسعه اقتصادی است. مولفه های سرمایه اجتماعی پیوندهای اجتماعی و شبکه هایی هستند که می توانند به سرمایه اقتصادی تبدیل شوند (دلچ و همکاران، ۲۰۱۷: ۱۷۲). سرمایه اجتماعی شامل نهادها، روابط، نگرش ها و ارزش هایی است که تعاملات بین فردی را اداره می کنند و به توسعه گسترده تر اقتصادی و اجتماعی کمک می کنند. این امر عمدتاً نتیجه محیط قانونی، سیاسی و نهادی است که در آن فعالان اقتصادی عملکرد خود را اجرا می کنند و اهداف خود را تحقق می بخشند (سیوتانویچ و همکاران، ۲۰۱۵: ۷۴).

در پایان قرن گذشته، بانک جهانی سهم قابل توجهی در توسعه مطالعات تحقیقاتی و ترویج مفهوم سرمایه اجتماعی در زمینه اقتصاد به دست آورد. بانک جهانی سرمایه اجتماعی را نهادها، روابط، گرایش ها، و ارزش هایی را تعریف می کند که تعاملات میان مردم را کنترل می کنند و به توسعه اقتصادی و اجتماعی کمک می کنند. سرمایه اجتماعی به حضور اعتماد، هنجارها و شبکه های اجتماعی اشاره دارد که اقدام اجتماعی را به نفع هر دو فرد و جامعه به عنوان یک کل ممکن می سازند (هیومن و همکاران، ۲۰۱۶: ۳۴۷). اقتصاددانان منشا مفهوم سرمایه اجتماعی را در کار آدام اسمیت، به ویژه با توجه به تحلیل اهمیت تقسیم و تخصص نیروی کار، پیدا می کنند. اسمیت در کار خود بر اهمیت آزادی فردی در خلق ثروت ملل تاکید می کند و ادعا می کند که فضایل افراد برای عملکرد کارآمد اقتصاد لازم نیست. از آنجا که افراد پیوسته تمایل به حداکثر رساندن سودمندی خود دارند، بی اعتمادی لزوماً به یک اصل اساسی در تحلیل رفتار افراد به عنوان عوامل اقتصادی تبدیل می شود. بنابراین سرمایه اجتماعی، مرکز دائمی و تا حدی روابط نهادینه بین افراد و سازمان ها است که فعالیت ها را تسهیل می کنند و به خلق ارزش اقتصادی کمک می کنند (استوکن، ۲۰۰۴: ۱۱۷).

مطالعات پیشین نشان می دهد که اشکال مختلف سرمایه اجتماعی تعیین کننده رشد و توسعه اقتصادی است و بی اعتمادی یکی از موانع مهم رشد و توسعه اقتصادی است. سرمایه اجتماعی به عنوان نوعی کمک جمعی، برای جوامع توسعه نیافته و فقیر از اهمیت خاصی برخوردار است؛ چرا که سرمایه اجتماعی با فعال سازی معاملات در میان افراد، خانوارها و گروه ها از توسعه اقتصادی حمایت می کند؛ بدین معنا که مشارکت افراد در شبکه های اجتماعی قابلیت دسترسی به اطلاعات را افزایش داده و هزینه آن ها را کاهش می دهد (انگیز و همکاران، ۲۰۱۶: ۴۰).

اگر چه اجماع توافق شده ای در خصوص رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی وجود دارد. ولی هیچ گونه توافقی در مورد کانال های ویژه ای که سرمایه اجتماعی چگونه بر فرایند توسعه تاثیر می گذارد و یا اینکه سرمایه اجتماعی به چه صورتی بکار گرفته می شود و به طور تجربی مورد مطالعه قرار می گیرد، وجود ندارد. از سویی دیگر علی رغم پیچیدگی مفهوم پردازی و اندازه گیری سرمایه اجتماعی، مطالعات عدیده ای سعی در نشان دادن اثر سرمایه اجتماعی بر رشد و رفاه اقتصادی دارند. برای مثال بانک جهانی شاخص درجه باور اعتقاد (اطمینان پذیری) را به عنوان یک یک سرمایه اجتماعی مطرح می کند که رابطه مثبتی با میزان بالاتر رشد اقتصادی و سرمایه گذاری دارد (بانک جهانی، ۲۰۰۳). در ادامه نیز، نظر برخی از صاحب نظران مبتنی بر ارتباط تنگاتنگ سرمایه- اجتماعی و توسعه اقتصادی به اختصار شرح داده می شود:

پیر بوردیو از جمله اندیشمندانی است که مستقیماً از سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر رشد اقتصادی و ایجاد نابرابری سخن گفته است. بوردیو سرمایه اجتماعی را حاصل جمع منابع بالقوه و بالفعلی می‌داند که نتیجه مالکیت شبکه بادوامی از روابط نهادی شده بین افراد و عضویت در یک گروه است که این شبکه پیوندها، مثبت و مبتنی بر اعتماد هستند (شارع پور، ۱۳۸۵: ۳۱). سرمایه اجتماعی به عنوان شبکه‌ای از روابط بطور طبیعی و خودبخودی بوجود نمی‌آید، بلکه در طول زمان برای کسب آن باید تلاش کرد و به تعبیر بوردیو محصول سرمایه گذاری فردی و جمعی، آگاهانه یا ناآگاهانه افراد است که منجر به تثبیت و بازتولید روابط اجتماعی می‌گردد که در درازمدت یا کوتاه مدت قابل استفاده است و نوعی ابزار دستیابی به منابع اقتصادی و فرهنگی از طریق ارتباطات اجتماعی است. در دیدگاه بوردیو سرمایه اجتماعی و فرهنگی ابزاری هستند برای اینکه فرد سرمایه اقتصادی خود را افزایش دهد. بوردیو سرمایه را در شکل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی معرفی می‌کند و همه انواع سرمایه را قابل تبدیل به سرمایه اجتماعی می‌داند. بوردیو به وجه منفی سرمایه اجتماعی توجه ندارد و به شیوه‌های یکارگیری اتصالات توسط برخی گروه‌ها برای کسب سود تمرکز دارد و جایگاه عاملین را در میدان و صحنه اجتماعی بسته به نوع و میزان سرمایه نسب‌شان و از طریق استراتژی‌های خاصی که برای دستیابی به اهداف‌شان اتخاذ می‌کنند مشخص می‌کند (فیلد، ۱۳۸۵: ۲۹). به عبارتی میزان توسعه به نوع و میزان سرمایه اجتماعی ساکنان آن منطقه و استراتژی‌هایی که برای رسیدن به شرایط بهتر جهت زندگی اتخاذ می‌کنند بستگی دارد، و میزان دستیابی به اهداف، به میزان شعاع اعتماد آن گروه بستگی دارد.

ساباتینی (۲۰۰۷) با انجام تحقیقات متعدد در حیطه سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر توسعه اقتصادی، ادعای پاتنام مبنی بر تأثیر مثبت سازمان‌های جامعه مدنی بر فرآیند توسعه اقتصادی را مورد آزمون قرارداد و به این نتیجه رسید که کیفیت توسعه به طور معنی دار و مثبتی با سرمایه اجتماعی برون گروهی همبستگی دارد و میان کیفیت توسعه و پیوندهای قوی خانوادگی یا سرمایه اجتماعی درون-گروهی، همبستگی منفی وجود دارد. وی معتقد است همچنان که افزایش در سرمایه فیزیکی، میانگین هزینه تولید را کاهش می‌دهد، افزایش در روابط مبتنی بر اعتماد یا سرمایه اجتماعی نیز به کاهش میانگین هزینه تعامل اجتماعی می‌انجامد. با این تفاوت، برخی از انواع سرمایه اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی این نتیجه را در بر ندارند و می‌توانند در مسیری متضاد با کاهش هزینه‌ها عمل نمایند. وی به طور مشخص در تحقیقات خود به این نتیجه رسیده است که سرمایه اجتماعی درن گروهی با افزایش رفتارهایی همچون انجام رفتارهای فرصت طلبانه، بی‌اعتمادی، فرقه‌گرایی، تک‌روی منجر به تخریب پیوند میان گدوها می‌شود و در نهایت تأثیر منفی بر توسعه انسانی و عملکرد اقتصادی دارد (ساباتینی، ۲۰۰۷: ۴۷۱).

به نظر جیمز کلمن سرمایه اجتماعی با کارکردش تعریف می‌شود؛ سرمایه اجتماعی شیء واحدی نیست بلکه شامل جنبه‌ای از ساخت اجتماعی و عناصر و پیوندهایی است که حیات اجتماعی را تداوم می‌بخشد و واکنش‌های افراد درون ساختار را تسهیل و دستیابی به اهداف معین را که در نبود آن دست نیافتنی خواهند بود را امکان پذیر می‌سازد (کلمن، ۱۳۸۱: ۴۶۲). به عقیده کلمن سرمایه اجتماعی هر چند ارزش دارد اما به آسانی می‌آید و دارایی شخصی هیچ یک از افرادی که از آن سود می‌برند نیست و معمولاً شخص خاصی آن را بوجود نمی‌آورد، و برخلاف سایر انواع سرمایه در صورت استفاده نه تنها تمام نمی‌شود بلکه افزایش هم می‌یابد. کلمن تحت تأثیر کاربرد نظریه انتخاب عقلانی در تبیین رفتار، بر منافع فردی سرمایه اجتماعی تأکید می‌کند.

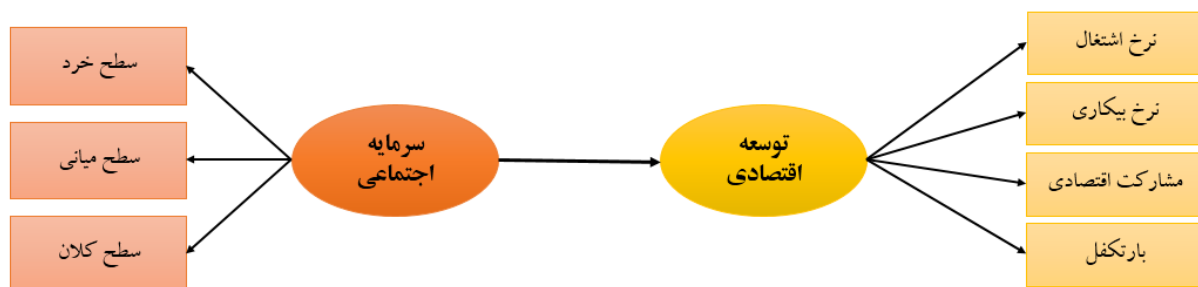
رابرت پاتنام سرمایه اجتماعی را آن دسته از عناصر و ویژگی‌های نظام اجتماعی مانند: اعتماد اجتماعی، هنجارهای معامله متقابل و شبکه‌های اجتماعی می‌داند که هماهنگی و همکاری در بین افراد یک جامعه برای دستیابی به سود متقابل را تسهیل می‌کند. وی به چگونگی کارکرد سرمایه اجتماعی در سطح ملی و منطقه‌ای و نوع تأثیرات آن بر نهادهای دموکراتیک و در نهایت توسعه اقتصادی علاقه‌مند است. او در دهه ۷۰ تأثیر سرمایه اجتماعی در تقویت جامعه مدنی و کارآمدی دموکراسی از سویی و رشد و توسعه اقتصادی از سود دیگر را مورد بررسی قرار داده و به نتیجه تأثیر مثبت آن پی برده است (پاتنام، ۱۳۸۰).

علاوه بر آن، فوکویاما نیز سرمایه اجتماعی را در سطح کلان کشورها و در ارتباط با رشد و توسعه اقتصادی آنها مورد بررسی قرار داده است. وی بر خصلت جمعی سرمایه اجتماعی تأکید کرده و آن را به منزله دارایی گروه‌ها و جوامع تلقی کرده است. وی سرمایه اجتماعی را مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیر رسمی همچون صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دو جانبه می‌داند که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میان‌شان مجاز است در آن سهیم هستند. مهمترین منابع سرمایه اجتماعی از نظر وی عبارتند از: خانواده و هنجارهای اجتماعی (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۱۱ و ۱۲).

نقش سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی

در زمینه تأثیر مثبت و نقش کلیدی سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی تحقیقات و اظهارنظرهای فراوانی از جانب اندیشمندان صورت گرفته است. برای نمونه پاتنام (۱۹۹۳) معتقد است که در ادبیات اقتصادی موجود ایده اساسی این است که جوامعی با سطح سرمایه اجتماعی بالاتر، توسعه اقتصادی سریع‌تری را تجربه می‌کنند. در ارتباط با تحقیقات تجربی تأییدکننده این موضوع نیز برای مثال "نارایان و پریچت" (۱۹۹۷) با انجام یک بررسی در مورد سطح سرمایه اجتماعی جامعه روستایی تانزانیا، به یک ارتباط مثبت بین سرمایه اجتماعی و پیامدهای اقتصادی در سطح روستایی بردند (از این اظهارنظر می‌توان نتیجه‌گیری کرد که در مناطق روستایی بخشی از کمبود امکانات رفاهی و اقتصادی به‌خاطر وجود سرمایه اجتماعی جبران می‌شود. "فافچامپس و مینتن" (۱۹۹۹) نیز در فرآیند انجام پژوهشی با بررسی عوامل موفقیت اقتصادی در تجارت محصولات کشاورزی در ماداگاسکار نتیجه گرفتند که آنهایی که دارای سرمایه اجتماعی به صورت ارتباط با دیگران بیشتری بودند، در این زمینه موفق‌تر عمل کرده‌اند. مثال دیگری در این زمینه مربوط می‌شود به طرح خانه سازی که در شهری در شرق آمریکا اجرا شد که در آن، مسایل و مشکلات فیزیکی بس یاری به علت ساخت و ساز ناقص و ضعیف مانند لوله کشی نامناسب وجود داشت و لذا ساکنان برای رویارویی با سازندگان سازمان یافتند. بعدها هنگامی که این مسایل حل شد، سازمان ساکنان همچنان فعال باقی ماند و سرمایه اجتماعی موجود را تشکیل داد؛ به گونه‌ای که کیفیت زندگی در این طرح بهبود بخشید (کلمن، ۱۳۷۷؛ به نقل از عسکری و توحیدنیا، ۱۳۸۶: ۲۱۲). سرمایه اجتماعی مطرح می‌کند که رابطه مثبتی با میزان بالاتر رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری دارد (بانک جهانی، ۲۰۰۳). سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادهای پیشرفته غربی اهمیت بسزایی دارد «مارک گرانووتر» جامعه‌شناسی اقتصادی گفته است که معاملات اقتصادی همچون پیمانکاری یا کارایی، وقتی در شبکه‌های اجتماعی انجام گیرند کارآمدتر هستند. بیهوده نیست که یکی از راهبردهای فراگیر ثروتمندان نوکیسه، «کار شبکه‌ای» است. پژوهش‌هایی که درباره بخش‌های صنعتی بسیار کارآمد و بسیار انعطاف پذیر به عمل آمده بر اهمیت شبکه‌های میان کارگران و کارآفرینان کوچک تأکید کرده است (پاتنام، ۱۳۸۴: ۱۰۱).

مدل مفهومی تحقیق

شکل (۱): مدل مفهومی پژوهش

¹ Narayan and Pritchett

² Fuffhamps and Minton

فرضیه‌های تحقیق

۱. به نظر می‌رسد بین سرمایه اجتماعی سطح خرد و توسعه اقتصادی استان هرمزگان رابطه وجود دارد.
۲. به نظر می‌رسد بین سرمایه اجتماعی سطح میانی و توسعه اقتصادی استان هرمزگان رابطه وجود دارد.
۳. به نظر می‌رسد بین سرمایه اجتماعی سطح کلان و توسعه اقتصادی استان رابطه وجود دارد.

روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر از لحاظ هدف، در زمره تحقیقات کاربردی و از حیث نوع، جزء مطالعات کمی و آماری است. روش مورد استفاده در این تحقیق، تحلیل ثانویه است. در تحلیل ثانویه محقق با استفاده از یافته‌های مطالعات اولیه متعدد و ترکیب یافته‌های این مطالعات، دستیابی به هدف (اهداف) مشخص و معینی را از طریق روش‌های مختلف آماری یا غیر آماری دنبال می‌نماید. نحوه اجرای تحقیق بدین صورت بوده است که محقق ابتدا داده‌های مربوط به توسعه اقتصادی را جمع‌آوری کرده و به عنوان شاخص‌های توسعه یافتگی اقتصادی، شهرستان‌های استان را با یکدیگر مقایسه نموده است و سپس میانگین‌های سه سطح خرد، میانی و کلان سرمایه اجتماعی و زیر شاخص‌های هر یک از سه سطح را در رابطه با شاخص‌های توسعه اقتصادی مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. روش جمع‌آوری داده‌ها از طریق تحلیل ثانویه و داده‌های موجود در سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان هرمزگان می‌باشد. برای بررسی داده‌های توسعه اقتصادی شهرستان‌های استان از سالنامه‌های آماری این سازمان استفاده شده است که بر اساس داده‌های موجود و مشترک بین شهرستانها فقط شاخص‌هایی که داده‌های آن قابلیت دسترسی دارند، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنین برای سنجش میزان سرمایه اجتماعی و شاخص‌های آن از داده‌های آمایش سرزمین استان هرمزگان استفاده شده است. جامعه آماری تحقیق شهرستان‌های استان هرمزگان می‌باشند که بر اساس تقسیمات کشوری شامل ۱۳ شهرستان می‌باشد. از آنجا که واحد تحلیل، شهرستان می‌باشد، شاخص‌های سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی برای تمامی شهرستانها استفاده گردیده است. عبارت دیگر حجم نمونه بصورت تمام شماری شهرستانها بوده است. در نهایت تجزیه و تحلیل داده‌ها از طریق نرم افزار SPSS صورت پذیرفت و از آزمون‌های آمار توصیفی مانند میانگین، انحراف معیار و شاخص‌های آمار استنباطی مانند ضرایب همبستگی، تحلیل واریانس و رگرسیون استفاده شد.

تعریف مفهومی و عملیاتی

سرمایه اجتماعی

تعریف نظری: سرمایه اجتماعی از مجموعه هنجارها و ارزش‌های موجود در سیستم‌های فکری، علمی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی جامعه منتج می‌شود و این هنجارها و ارزش‌ها حاصل نهادهای اجتماعی و اقتصادی ما است که دارای ویژگی اعتماد متقابل، تعامل اجتماعی، احساس هویت جمعی و گروهی و غیره است (پاتنام، ۱۹۹۳).

تعریف عملیاتی: در این پژوهش، سرمایه اجتماعی در قلب سه سطح خرد، میانی و کلان که هر کدام دارای مولفه‌های خاص خود هستند مورد سنجش قرار گرفته‌اند. سنجش سرمایه اجتماعی و داده‌های آن از طرح آمایش استان هرمزگان اخذ شده است.

الف) سرمایه اجتماعی در سطح کلان

برای سنجش سرمایه اجتماعی در سطح کلان در قالب چهار بعد که شامل ۴۲ متغیر (گویه) می‌شود، مورد سنجش قرار گرفته است. چهار بعد این سطح عبارتند از:

پنداشت نسبت به موفقیت نظام در رفع و حل مشکلات، پنداشت نسبت به موفقیت نهادی در انجام وظایف، پنداشت نسبت به نکویی جامعه (مطلوب بودن جامعه) و ارزیابی نسبت به آینده.

ب) سرمایه اجتماعی در سطح میانی

سرمایه اجتماعی در سطح میانی در قالب هشت مؤلفه و با ۱۲۷ متغیر، مورد سنجش قرار گرفته است. هشت مؤلفه مورد استفاده در این سطح از سنجش عبارتند از:

اعتماد سازمانی، کیفیت خدمات سازمانی، عملکرد و پاسخگویی سازمان ها به نیازها، آمادگی مشارکت و کمک به سازمان ها در صورت نیاز، اعتماد تعمیم یافته (اعتماد به گروه های شغلی و حرفه‌ای)، دگرخواهی، پرهیزکاری و وظیفه شناسی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای، عام‌گرایی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای، ویژگی‌ها و ارزش‌های اخلاقی مسئولین.

ج) سرمایه اجتماعی در سطح خرد

برای سنجش سرمایه اجتماعی استان هرمزگان در سطح خرد، این متغیر در قالب هشت بعد و با ۸۱ متغیر مورد سنجش قرار گرفته است که عبارتند از:

اعتماد عمومی، ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی، عام‌گرایی اجتماعی (شعاع اعتماد و تعاملات نزدیک و دور؛ از اعضای خانواده تا غریبه‌ها)، مشارکت اجتماعی، بده‌بستان اجتماعی، تعلق و عرق ملی، رضایت از زندگی و احساس امنیت.

توسعه اقتصادی

برای سنجش شاخص‌های توسعه اقتصادی استان از گزارش‌های سالنامه آماری سازمان برنامه و بودجه استان (۱۳۹۵) استفاده شد که مهم‌ترین شاخص‌های توسعه اقتصادی استان بر حسب واحد شهرستانی و با توجه به داده‌های موجود به شرح زیر می‌باشند.

۱. نرخ اشتغال

۲. نرخ بیکاری بر حسب شهرستان‌های استان

۳. نرخ مشارکت اقتصادی

۴. نرخ بار تکفل

یافته‌های توصیفی تحقیق

توسعه اقتصادی شهرستان‌های استان هرمزگان

با توجه به فقدان آمارهای مناسب برای سنجش توسعه اقتصادی از آمارهای نرخ اشتغال، نرخ بیکاری، نرخ مشارکت اقتصادی و بار تکفل برای سنجش توسعه اقتصادی استفاده شده است. جدول زیر میزان هر یک از پارامترها را در سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد.

جدول (۱): شاخص‌های توسعه اقتصادی

شهرستان	نرخ مشارکت اقتصادی	نرخ بیکاری	بار تکفل	نرخ اشتغال	توسعه اقتصادی
استان	۳۸/۵	۱۰/۷	۲/۷	۲/۳۶	
ابوموسی	۷۹/۱	۱۰	۰/۴	۰/۵۱	-۱/۱
بستک	۳۸/۷	۱۰/۵	۲/۷	۰/۱۸	-۰/۳
بشاگرد	۳۲	۱۱/۳	۳/۶	۰/۴۹	۱/۴
بندرعباس	۳۸/۸	۱۰/۹	۲/۶	۰/۴۰	۰/۹
بندرلنگه	۴۲/۴	۷/۱	۲/۲	۰/۶۵	۲/۳
پارسیان	۴۲/۱	۱۱	۲/۵	۰/۱۴	-۰/۵
جاسک	۳۶/۳	۱۲/۳	۳/۱	۰/۲۹	۰/۳
حاجی‌آباد	۳۶/۷	۱۰/۷	۲/۸	۰/۱۸	-۰/۳
خمیر	۳۸/۴	۱۱/۵	۲/۸	۰/۲۱	-۰/۱
رودان	۳۴/۱	۱۲/۱	۳/۲	۰/۱۴	-۰/۵
سیریک	۳۶/۲	۱۵	۳/۱	۰/۱۴	-۰/۵
قشم	۳۹/۷	۹/۷	۲/۷	۰/۱۱	-۰/۷
میناب	۳۶/۸	۱۲/۱	۳/۰	۰/۷۵	-۰/۹

جدول فوق وضعیت شاخص‌های توسعه اقتصادی را در بین شهرستان‌های استان نشان می‌دهد. همانطور که در جدول مشاهده می‌شود بیشترین نرخ بیکاری مربوط به سیریک و کمترین نرخ آن مربوط به بندرلنگه است. بیشترین نرخ مشارکت اقتصادی مربوط به ابوموسی

^۱ نمرات ارائه شده استاندارد شده اند بازه نمرات بین ۳- تا ۳ است.

و کمترین آن در بشاگرد مشاهده می شود. بیشترین میزان توسعه اقتصادی مربوط به بندرلنگه و کمترین میزان آن مربوط به ابوموسی و میناب است. به طور کلی بیشترین میزان توسعه اقتصادی را بندرلنگه و کمترین میزان توسعه را ابوموسی و میناب دارا هستند.

جدول (۲): یافته‌های توصیفی مربوط به متغیرهای پژوهش

مقیاس‌ها	میانگین	انحراف معیار	واریانس	حد اقل نمره	حد اکثر نمره	تعداد
توسعه اقتصادی	۲۴,۴۳	۱,۲۳	۱,۵۱	۲۱,۶۵	۲۶,۵۵	۱۲
سرمایه اجتماعی کلان	۲,۵۵	۰,۲۱	۰,۰۴۲	۲,۱	۲,۹	۱۳
سرمایه اجتماعی میانی	۲,۸۲	۰,۱۷	۰,۰۳۱	۲,۵	۳,۱	۱۳
سرمایه اجتماعی خرد	۲,۸۴	۰,۲۰	۰,۰۴۰	۲,۶	۳,۳	۱۳
سرمایه اجتماعی کل	۲,۷۴	۰,۱۳	۰,۰۱۵	۲,۵	۲,۹	۱۳

با توجه به اطلاعات به دست آمده در جدول فوق و همچنین مقدار میانگین به دست آمده می توان بدین نتیجه رسید که توسعه اقتصادی در سطح متوسط به بالایی قرار دارد. همانگونه که از جدول فوق ملاحظه می شود، سرمایه اجتماعی کلان و سرمایه اجتماعی میانی در حد متوسطی است. علاوه بر آن، با توجه به میانگین به دست آمده در جدول فوق می توان اینگونه استدلال کرد که در بین جامعه آماری مورد مطالعه سرمایه اجتماعی خرد در سطح متوسط رو به پایین قرار دارد. در مجموع می توان نتیجه گرفت که سرمایه اجتماعی کل در بین ۱۳ شهرستان استان هرمزگان در سطح متوسطی قرار دارد.

بررسی رابطه ابعاد سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی

برای سنجش روابط بین ابعاد سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی از آزمون پیرسون استفاده شده است. نتایج حاصل از آزمون نشان می دهد که رابطه معکوسی بین توسعه اقتصادی با سه بعد خرد، میانی و کلان سرمایه اجتماعی وجود دارد، همچنین بین توسعه اقتصادی و سرمایه اجتماعی کل نیز رابطه معکوسی وجود دارد.

جدول (۳): نتایج آزمون پیرسون بین توسعه اقتصادی با ابعاد سرمایه اجتماعی

توسعه اقتصادی خرد	همبستگی پیرسون	
-۰,۱۱۲	ضریب همبستگی	سرمایه اجتماعی خرد
۰,۷۲۹	سطح معناداری	
۱۳	تعداد	
-۰,۱۰۹	ضریب همبستگی	سرمایه اجتماعی میانی
۰,۷۳۷	سطح معناداری	
۱۳	تعداد	
-۰,۰۶۸	ضریب همبستگی	سرمایه اجتماعی کلان
۰,۸۳۴	سطح معناداری	
۱۳	تعداد	
-۰,۲۳۸	ضریب همبستگی	سرمایه کل
۰,۴۵۷	سطح معناداری	
۱۳	تعداد	

بحث و نتیجه گیری

تبیین درجه توسعه یافتگی اقتصادی شهرستان‌های استان هرمزگان

در این پژوهش توسعه اقتصادی با استفاده از پارامترهایی همچون نرخ مشارکت اقتصادی، نرخ بیکاری، نرخ اشتغال و بارتکفل سنجیده شده است. یافته‌ها نشان می دهد که بین ۱۳ شهرستان مورد مطالعه، نرخ مشارکت در ابوموسی در بالاترین سطح قرار داشت. براساس گزارشات ابوموسی به عنوان جزیره غیر مسکونی شناخته شده است و به دلیل موقعیت استراتژیک دارای محدودیت تردد می باشد، و اغلب افراد به دلیل اشتغال، در این منطقه سکونت دارند؛ در نتیجه نرخ مشارکت اقتصادی در این جزیره در سطح بالایی قرار دارد. نتایج آماری همچنین نشان داد که بشاگرد پایین ترین رتبه از نظر نرخ مشارکت اقتصادی دارد، بشاگرد به دلیل همجواری با استان‌های سیستان و بلوچستان، کرمان و قرار گرفتن در شمال شرق استان دسترسی به آب‌های آزاد و تجارت دریایی ندارد. این

منطقه به دلیل فقر پوشش گیاهی، محصولات کشاورزی محدودی همچون انار، خرما، سیر و... دارد؛ که اغلب افراد بومی و مسن به کشاورزی مشغولند، به همین دلیل جمعیت فعال بیشتر مهاجرت می‌کنند، بنابراین نرخ مشارکت در سطح پایینی قرار دارد. یکی دیگر از شاخص‌های سنجش توسعه اقتصادی، نرخ بیکاری می‌باشد. یافته‌ها نشان داده است که نرخ بیکاری در بندرلنگه در سطح پایینی گزارش شده است. بندرلنگه به دلیل اتصال از سه جهت به شبکه‌های جاده‌ای، موقعیت مناسب به لحاظ دریایی، نزدیکی به تنگه هرمز و آب‌های بین‌المللی به عنوان یکی از کانون‌های ثقل تجارت دریایی قلمداد می‌شود. بندرلنگه به دلیل صید مروارید، به بندر مروارید معروف است و به دلیل شرایط منحصر به فرد جغرافیایی به عنوان ایستگاه ترانزیت و مسافری قلمداد می‌شود. این شهر قدیمی‌ترین گمرک را دارد که از قدیم‌الایام تجار لنگه با حاشیه خلیج تبادل کالا از سراسر کشور داشته‌اند. با توجه به قابلیت‌های زیاد بندرلنگه همچون وجود گمرک، فرودگاه، مرکز عمده پرورش مروارید پتانسیل بالایی از نظر نرخ اشتغال دارد. همین موارد سبب شده است که نرخ اشتغال در بندرلنگه در مقایسه با ۱۲ شهرستان دیگر در سطح بالاتری قرار داشته باشد. همچنین نتایج نشان داد که نرخ بیکاری در سیریک به نسبت سایر شهرستانها بالاتر است. هر چند که سیریک که از غرب به دریای عمان منتهی می‌شود و در کرانه دریای عمان قرار دارد؛ و دارای مزارع کشاورزی و باغستان‌های سرسبز و همچنین قابلیت‌های گردشگری است، ولی فقدان عدم استقرار نهادهای کار و رفاه اجتماعی، اداره تعاون، مرکز آموزش‌های فنی و حرفه‌ای استان از عواملی است که منجر به بالا بردن آمار بیکاری در شهرستان سیریک شده است. علاوه بر آن عدم تربیت نیروی انسانی در مراکز عالی کشور و گرایش به مدرک‌گرایی، سبب شده است که جوانان بدون مهارت مورد نیاز بازار کار باشند و در احراز و ایجاد شغل ناتوان باشند؛ که در نهایت منجر به بالا رفتن نرخ بیکاری می‌شود.

از دیگر شاخص‌های توسعه اقتصادی در این تحقیق، بار تکفل می‌باشد. بار تکفل به معنای وابستگی افراد به جامعه می‌باشد؛ در واقع تمامی مردمی که در جامعه زندگی می‌کنند ولی در تولید کالا و روند تأمین معاش شرکت نمی‌کنند. هر چه جمعیت فعال و شاغل کمتر باشد، بار تکفل و وابستگی بیشتر خواهد بود. بر این اساس بشاگرد به دلیل عدم مشارکت اقتصادی و نرخ پایین اشتغال، نسبت به ۱۲ شهرستان دیگر، دارای بار تکفل و جمعیت مصرف‌کننده بیشتری است. اما جزیره ابوموسی به دلیل شرایط و موقعیت خاص جغرافیایی دارای نرخ بالای مشارکت اقتصادی، جمعیت وابسته کمتری دارد. در واقع تمام افرادی که در جزیره ابوموسی ساکن هستند، بخاطر موقعیت شغلی و اشتغال به این جزیره مهاجرت کرده‌اند، پس انتظار می‌رود که بار تکفل در این منطقه در حداقل میزان قرار داشته باشد.

با توجه به تمام موارد گفته شده می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که در بین ۱۳ شهرستان مورد مطالعه، توسعه اقتصادی در شهر بندرلنگه بیش از سایر شهرستان‌ها بوده است. شاخص‌ها نشان داد که نرخ بیکاری در لنگه کمترین میزان را به خود اختصاص داده است، که به تبع نرخ اشتغال در این منطقه بیش از سایر مناطق است. بندرلنگه، بعد از جزیره ابوموسی، از نظر نرخ مشارکت اقتصادی بالا و بار تکفل پایین رتبه دوم را به خود اختصاص داده است. در نهایت با در نظر گرفتن تمامی شاخص‌ها، بندرلنگه در بهترین سطح توسعه اقتصادی در بین شهرستان‌های مورد مطالعه قرار دارد؛ که اغلب بخاطر وجود گمرک و تجارت دریایی رونق اقتصادی بیشتری نسبت به سایر شهرستان‌ها دارد.

نتایج حاصل از آزمون‌های استنباطی نشان داد که از لحاظ آماری بین سطوح سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی رابطه معناداری وجود ندارد. اما ضریب همبستگی بیانگر رابطه معکوس بین سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی می‌باشد؛ بدین معنا که افزایش سرمایه اجتماعی، کاهش روند توسعه اقتصادی کاهش پیدا می‌کند.

با توجه به رابطه معکوس بین سه بعد سرمایه اجتماعی خرد، میانه و کلان با توسعه اقتصادی می‌توان تحلیل زیر را ارائه کرد: روابط معکوس بین سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی را می‌توان بر اساس دیدگاه مارک گرانووتر تحلیل کرد. از منظر گرانووتر بین "پیوندهای قوی و نیرومند" و "پیوندهای ضعیف و سست" تفاوت وجود دارد: پیوندهای نیرومند میان آدم‌هایی برقرار می‌گردد که

روابط نزدیک با یکدیگر دارند و پیوسته در ارتباط با یکدیگر به سر می‌برند، مانند پیوند آدم‌ها با دوستان نزدیکشان؛ اما پیوندهای سست میان آدم‌ها و کسانی برقرار می‌شود که روابط نزدیک و دائمی با یکدیگر ندارند، مثل پیوند افراد با آشنایان دورشان (ریترز، ۱۳۸۳: ۵۹۴). گرانووتر برخلاف سایر جامعه‌شناسان به پیوندهای ضعیف بیشتر توجه داشت. به عبارتی بهتر از دیدگاه گرانووتر اگر گروه‌ها به خوبی پیوند قوی، پیوند ضعیف نداشته باشند متلاشی خواهند شد. پیوندهای سست میان دو کنشگر، می‌تواند به عنوان پل بین دو گروهی که پیوندهای داخلی نیرومند دارند؛ به کار آید. همین امر نیز به نوبه خود، می‌تواند یک نظام اجتماعی انعطاف‌پذیرتر را به بار آورد؛ فردی که از پیوندهای سست برخوردار نباشد، خودش را در یک گروه سخت در همبافته، منزوی می‌یابد و درباره آنچه که در گروه‌های دیگر و نیز در جامعه‌ی گسترده‌تر می‌گذرد، بی‌اطلاع می‌ماند. از همین روی، پیوندهای سست از انزوای یک گروه جلوگیری می‌کنند و به افراد گروه اجازه می‌دهند تا در جامعه‌ی گسترده‌تر، بهتر ادغام شوند (گرانووتر، ۱۹۸۳: ۲۰۹). پاتنام نیز از دو نوع سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و برون‌گروهی یاد کرده‌است؛ که پیوند سست گرانووتر مترادف با روابط برون‌گروهی است و همچنین سرمایه اجتماعی درون‌گروهی پاتنام همسو با پیوندهای قوی گرانووتر می‌باشد. لازم به ذکر است که گسترش پیوندهای ضعیف و برون‌گروهی سبب توسعه می‌شود، و هرچه ارتباطات درون‌گروهی و قوی بیشتر باشد، همان‌گونه که گرانووتر مطرح می‌کند؛ در شبکه‌هایی با روابط قوی، اعضاء به طور یکسان، دانش محدودی در مورد خیلی از مسائل دارند، و هرگونه اطلاعات جدید و دارای ارزش بالقوه، اغلب از خارج از گروه وارد مجموعه می‌شود. کانال‌های ورود این اطلاعات که سبب ترقی و رشد می‌شود، روابط ضعیفی است که به صورت یک پل ارتباطی بین شبکه‌های مختلف عمل کند. بنابراین لازمه توسعه، گسترش روابط برون‌گروهی و پیوندهای ضعیف با سایر افراد جامعه می‌باشد (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۹). اما شواهد زیادی در دسترس است که پیوندهای ضعیف در جامعه ایران بسیار کم‌رنگ است؛ به‌طوری‌که عبدالمهدی (۱۳۸۶) بر این باور است که کشورهای در حال گذار همچون ایران به دلیل اجرای برنامه‌های نوسازی از بالا و توسط دولت‌ها، سرمایه اجتماعی برون‌گروهی، آنچنان که باید مجال رشد و گسترش نداشته و به طور کلی سرمایه اجتماعی در حد متوسط به پایین قرار دارد و در بعد روابط انجمنی نظیر همکاری با نهادهای مدنی ضعیف‌تر و در بعد پیوندهای بین فردی مثل رفت و آمد قوی‌تر است. علاوه بر آن نه تنها براساس مباحث نظری بخش توسعه در این پژوهش، بلکه در سایر تحقیقات پیشین میزان سرمایه اجتماعی برون‌گروهی در ایران ضعیف و در سطح پایینی گزارش شده‌است. قاسمی و همکاران (۱۳۹۰)، رفیعی‌پور (۱۳۷۸)، عبدالمهدی و موسوی (۱۳۸۶)، رنایی (۱۳۸۵)، دینی ترکمانی (۱۳۸۵) در تحقیقات خود دریافتند که سرمایه اجتماعی برون‌گروهی پس از انقلاب سیر نزولی داشته است. به‌طور کلی می‌توان اینگونه نتیجه‌گیری کرد که؛ هرچند سرمایه اجتماعی سبب توسعه اقتصادی می‌شود، ولی این امر درباره‌ی استان‌ها و مناطقی صدق می‌کند که پیوندهای برون‌گروهی و سست بین مردم برقرار باشد، یا به عبارت بهتر مرادها گسترده باشد و همین ارتباطات ضعیف و گسترده با سایر مناطق سبب سرازیر شدن اطلاعات و حتی بودجه به منطقه خواهد شد که در نهایت منجر به توسعه می‌شود. ولیکن در استان‌هایی همچون هرمزگان که رابطه درون‌گروهی به نظر می‌رسد قوی‌تر باشد؛ سرمایه اجتماعی نمی‌تواند همچون سایر استان‌ها، عملکرد و تأثیر مثبتی بر توسعه داشته‌باشد. پس با اتکاء به تئوری گرانووتر و پیوند درون‌گروهی بین ساکنان استان هرمزگان، طبیعی است که سرمایه‌اجتماعی تأثیر معکوسی بر توسعه اقتصادی داشته‌باشد. به بیانی بهتر سرمایه اجتماعی بنابه دلایل و شرایطی می‌تواند برای توسعه مفید نباشد و چه بسا سبب کاهش توسعه شود، که این امر درباره جامعه آماری پژوهش حاضر (۱۳ شهرستان مورد مطالعه استان هرمزگان) صدق می‌کند. به‌طور کلی از یک سو کمک‌خیرین و ارتباطات زیاد سبب تقویت روابط قوی و درون‌گروهی شده‌است؛ و از سوی دیگر ضعف عملکرد دولت در تأمین نیازهای مردمان جنوب کشور، و بی‌اعتمادی به نهادهای دولتی باعث شده که پیوندهای برون‌گروهی و ضعیف در استان هرمزگان شکل نگیرد. بنابراین با توجه به این دلایل (تشدید روابط درون‌گروهی، ضعف در ایجاد پیوندهای سست و ارتباطات برون‌گروهی) که باعث می‌شود سرمایه اجتماعی نتواند تأثیر مثبتی بر توسعه داشته‌باشد؛ به‌طور همزمان در این استان وجود دارد که همین امر سبب تأثیر معکوس سرمایه اجتماعی در سه سطح خرد،

کلان و میانه بر توسعه اقتصادی شده است. نتایج پژوهش خوش فر و میزراخانی (۱۳۹۵)، حیدری و همکاران (۱۳۹۱)، نوروزی و همکاران (۱۳۹۱) مبنی بر اینکه تنها در کشورهایی با توسعه روابط انسانی گسترده (روابط برون گروهی و پیوندهای ضعیف) رابطه مثبتی بین سرمایه اجتماعی و توسعه وجود خواهد داشت؛ همسو با نتیجه پژوهش حاضر می باشد. همچنین قاسمی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی در یافتند که سرمایه اجتماعی درون گروهی که بر اعتماد محدود و خاص تأکید دارد، موجب اختلال سازمانی و فرقه گرایی می شود و نتیجه آن عدم توسعه است. در مقابل سرمایه اجتماعی برون گروهی با گسترش اعتماد تعمیم یافته، شکل گیری شبکه های روابط اجتماعی و مشارکت افراد در انجمن های داوطلبانه به فرایند توسعه اقتصادی کمک می کند؛ که تأیید کننده نتایج پژوهش حاضر می باشد.

منابع

۱. ازکیا، مصطفی (۱۳۷۹)، جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ دوم.
۲. پاتنام، رابرت (۱۳۸۰). دموکراسی و سنت های مدنی، ترجمه محمد تقی دلفروزی، تهران: انتشارات وزارت کشور. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۵). پایان نظم: سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران: حکایت قلم نوین.
۳. تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، تهران، نشر شیرازه.
۴. تشکر، زهرا؛ معینی، محمدرضا (۱۳۸۱). نگاهی به سرمایه اجتماعی و توسعه، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال اول، شماره ۴، صص ۴-۲۵.
۵. تقی زاده و علمی (۱۳۹۲). سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی ایران طی دوره ۱۳۵۰-۱۳۸۷، با استفاده از الگوی خود رگرسیون با وقفه توزیعی، چهارمین همایش ملی دانشجویی اقتصاد ایران.
۶. حیدری پور، اسفندیار؛ خلیل مقدم، بیژن؛ راست قلم، مهدی و احمد رضا مولایی (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی: تحلیل بین کشوری، فصلنامه علمی پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال چهارم، شماره ۲.
۷. حیدری ساربان، وکیل (۱۳۹۷). اثرات سرمایه اجتماعی بر اقتصاد نواحی روستایی شهرستان آستارا، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال هفتم، شماره سوم (پیاپی ۲۵)، صص ۱۴۴-۱۲۳.
۸. خاوری، زهرا؛ خاوری، راضیه (۱۳۹۰). بررسی تأثیر شاخص های سرمایه اجتماعی بر وضعیت اقتصادی محله؛ مطالعه موردی: محله طلاب، نشریه مدیریت شهری، دوره نهم، صص ۲۹۷-۲۷۷.
۹. خوش فر، غلامرضا؛ میزراخانی، شهربانو (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین شاخص های سرمایه اجتماعی با سطح توسعه یافتگی، دوفصلنامه مشارکت و توسعه اجتماعی، دوره دوم، شماره ۲، صص ۵-۲.
۱۰. دادورخانی، فضیله؛ مردانی، مریم (آزاده) (۱۳۸۷). توسعه یافتگی و شاخص های فقر انسانی و جنسیتی مناطق شهری و روستایی ایران - سال های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵، نشریه زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، دوره ششم، شماره ۴ (پیاپی ۲۳)، صص ۱۰۸-۷۵.
۱۱. دینی ترکمانی، علی (۱۳۸۵). تبیین افول سرمایه اجتماعی، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳.
۱۲. رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۸). آتومی و آشفتگی اجتماعی، تهران: انتشارات سروش.
۱۳. رنانی، محسن (۱۳۸۵). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی، فصلنامه فرهنگی، اجتماعی اقتصادی دریچه، سال سوم، شماره ۱۰.
۱۴. ریتزر، جورج (۱۳۸۳). نظریه های معاصر در جامعه شناسی، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: نشر علمی، چاپ هشتم.
۱۵. سلیمانی، محمد (۱۳۸۷). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی، نشریه راهبرد یاس، صص ۱۷۹-۱۶۳.
۱۶. سوری، علی (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی، تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۹، صص ۱۰۸-۸۷.
۱۷. سوری، علی (۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی و رشد در ایران، فصلنامه پژوهش ها و سیاست های اقتصادی، سال بیست و دوم، شماره ۶۹، صص ۶۴-۴۹.
۱۸. شارع پور، محمود (۱۳۸۵). فرسایش سرمایه اجتماعی، مفهوم سازی، سنجش و دلالت های سیاست گذاری، سازمان مدیریت و برنامه ریزی مازندران.
۱۹. صادق پور، رسول (۱۳۹۲). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی در پیشرفت، توسعه اقتصادی و اجتماعی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته توسعه-اقتصادی و برنامه ریزی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یزد.

۲۰. صادق پور، رسول؛ ملانوری شمسی، هادی (۱۳۹۳). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی در پیشرفت، توسعه اقتصادی و اجتماعی در ایران، اولین کنفرانس اقتصاد و مدیریت کاربردی با رویکرد ملی، صص ۸-۱.
۲۱. عبداللهی ارپناهی، عبدالله (۱۳۹۶). تأثیر دودرصدی درآمدهای نفتی بر توسعه اجتماعی و اقتصادی استان خوزستان، پایان‌نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد گرایش برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی.
۲۲. عبداللهی، محمود؛ موسوی، میرطاهر (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۵.
۲۳. عسگری، محمد مهدی؛ توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۸۶). تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی، دوفصلنامه علمی-پژوهشی جستارهای اقتصادی، سال چهارم، شماره ۸، صص ۲۳۲-۲۰۹.
۲۴. علمی، زهرا (میلایا) (۱۳۹۵). اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره چهارم، پاییز ۱۳۹۵، صص ۸۲-۷۱.
۲۵. علمی، زهرا (میلایا)؛ شارع پور، محمود؛ حسینی، سید امیرحسین (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد، مجله تحقیقات اقتصادی، دوره چهل، شماره ۴.
۲۶. فیلد، جان (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، مترجم: جلال متقی، تهران: انتشارات موسسه تحقیقات اجتماعی.
۲۷. فیلد، جان (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، مترجم: جلال متقی، تهران: انتشارات موسسه تحقیقات اجتماعی.
۲۸. قاسمی، وحید؛ ادیبی سده، مهدی؛ آذربایجانی، کریم؛ توکلی، خالد (۱۳۹۰). رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۶، صص ۲۶۹-۲۴۰.
۲۹. کلمن، جیمز (۱۳۷۷)، بنیادهای نظریه اجتماعی، مترجم: منوچهری، نشر نویسندگان.
۳۰. کلمن، جیمز (۱۳۸۱) بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
۳۱. منظور، داوود؛ یادی پور، مهدی (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی عامل توسعه اجتماعی و اقتصادی، نشریه راهبرد یاس، شماره ۱۵، صص ۱۶۲-۱۴۰.
۳۲. مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن (۱۳۹۴). بررسی رابطه میان سرمایه اجتماعی و توسعه انسانی در استان‌های ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۸)، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، سال پانزدهم، شماره ۲، صص ۱۳۶-۱۱۷.
۳۳. نوروزی، فضل‌اله؛ عباسی اسفنجیر، علی‌اصغر؛ بسمل، معصومه (۱۳۹۱). پیوندهای اجتماعی: مطالعه تطبیقی بررسی انواع ساختار شبکه زنان با شوهرانشان در شهر بابل، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، سال سوم، شماره هشتم، صص ۱۶۴-۱۴۵.

- Bartolini, Stefano; Luigi Bonatti (2007). Endogenous Growth, Decline in Social Capital and Expansion of Market Activities. MPRA Paper No. 3341, posted 07, Online at <http://mpra.ub.unimuenchen.de/3341/>
- Chopra, Kanchan (2001), Soctiol Capital & Sustainable Development, the Role of Formal & Informal Institutions in a Developing Country, University Enclave & Institute of Economic Growth.
- Cvetanovic, Slobodan; Despotovic, Danijela; Filipovic, Milorad (2015), the concept of social capital in economic theory, Article in Ekonomika, 61(1), pp: 73-84.
- Delic, Zlatan; Saric, Hariz; Osmanovic, Nedim (2017), Significance of Social in Socio-economic Development of Bosnia Herzgovina, International Business Research, 10(3):16, pp 182-169.
- Engbers, Trent; M. Rubin, Barry; Aubuchon, Craig (2016), The Currency of Connections: An Analysis of the Urban Economic Impact of Social Capital, journalsPermissions.nav. 31(1), pp: 37-49.
- Granovetter, M. (1982). "The strength of weak ties: A network theory revisited" In P. Marsden, N. Lin, eds. Social Structure and Network Analysis. Sage Publications, Beverly Hills, CA, P.105-129.
- Hoyman, Michele; McCall, Jamie; Paarlberg, Laurie; Brennan, John (2016), Considering the Role of Social Capital for Economic Development Outcomes in U.S. Counties, journals Permissions.nav, 30(4), pp: 342-357.
- Narayan, Deepa; Pritchett, Lant (1997), Cents and sociability: household income and social capital in rural Tanzania, Volume 1- <http://econ.worldbank.org>.
- Paras, F (2010). Unweaving the social fabric, the impact of education on social capital, 2(1), 132-160.
- Putnam, R.D. (1993), the prosperous community: Social capital and public life, American Prospect, 13, 35-42.
- Roslan, A. (2010). Does social capital reduce poverty? A case study of rural households in Terengganu, Malaysia, European Journal of Social Silences, Vol. 14, pp: 246-270.
- Sabatini, Fabio (2007). Social capital and the quality of Economic Development available at: www.SocialCapitalgate.org, 466-499.
- Stokman, F. N (2004). Frame dependent modeling of influence processes. Rational- Choice-Theorie in den Sozialwissenschaften. Anwendungen und Probleme, 113-127.